

Ser i ser vistes. Investigar identitats docents a l'Uruguai

Ricard Huerta

Universitat de València

Contingut de la comunicació

18 d'agost de 2009. Sala d'Exposicions del complex cultural Al Pie de la Muralla de la ciutat de Montevideo, al carrer Barolomé Mitre nº 1464. Són les 19:30 h. El cor del Colegio Bilingüe Ciudad Vieja inaugura l'exposició Dones Mestres d'Uruguai cantant una selecció de temes amb tradició de carnaval. Trenta-sis xiquets i xiquetes, acompanyats per professorat del centre, interpreten cançons populars vinculades al patrimoni festiu del recinte històric de la ciutat i de les rodalies del seu port. La majoria dels alumnes que ara canten havien dibuixat abans a les seues mestres, dibuixos que han estat distribuïts a les parets de la sala, pintures que retraten a unes mestres que havien posat a les seues aules per ser retratades pels seus alumnes.

Hores després d'haver-se inaugurat l'exposició, encara quedaven algunes persones a la sala. Dues mestres que formen part de les vint-i-una participants en el projecte estan conversant en un racó del local. M'acoste a elles i parlem de la incidència que ha tingut l'acte, ja que hi han assistit més de cent invitats. Una d'elles es toca l'anell que porta a un dit de la mà dreta. A l'anell hi ha un segell en el qual s'hi pot veure dibuixada una abella dins d'un hexàgon. Li pregunte per aquell amulet. L'altra mestra també en porta un d'anell, quasi idèntic. Em comenten que a l'Uruguai, quan una mestra es gradua ("es egregada" diuen elles) la família, o alguna persona pròxima, li regala un anell amb una abella inscrita. L'abella és l'animal que representa a les mestres de l'Uruguai. Un símbol que les identifica i les defineix.

Després de dos anys treballant els aspectes identitaris de les dones mestres d'aquell país sudamericà, encara no havia detectat aquesta simbologia tan extraordinària de l'anell amb l'abella, el signe de distinció de les docents, un anell que moltes portaran al dit durant tota la seva vida. I comprove que l'abella representa l'ofici de les educadores a la perfecció: un treball anònim, una tasca d'esforç en equip, i un ofici essencial però poc valorat. Una vegada més, les mestres ens donen una lliçó, una sorpresa que ara porta forma d'insecte amb ales, un regal per als qui estem interessats en descriure el món de les docents.

18 d'agost de 2007. Estem a Montevideo realitzant una investigació sobre educació en museus. Entrevistem a responsables de centres escolars i de gabinets educatius dels museus de la ciutat. Aprofitant els desplaçaments als col·legis (el terme "colegio" es fa servir a l'Uruguai per als centres privats) i les escoles (per als centres públics s'hi utilitzen "escuela" o "jardín de infantes") entrevistem a diverses mestres, tot preparant un projecte que es realitzarà més endavant. En aquesta data hem quedat amb una mestra que treballa al Jardín de Infantes 328, ubicat a la zona de Nuevo París. Aquesta perifèria de la ciutat està a l'altra part del "cerro" (el mateix nom de la ciutat ve de

l'acròstic Monte VI de Este a Oeste), i el que havia estat un barri d'ampliació industrial en altres èpoques, actualment és un suburbi deshabitat i pràcticament oblidat.

Per arribar a Nuevo París hem utilitzat un autobús mític, un mitjà de transport que apareix als llibres de sociologia, ja que et porta en un mateix recorregut del primer món (Punta Carretas) al quart món (Nuevo París). Es tracta d'un bus nº 169 de l'empresa Cutcsa (regentada per gallecs) que fa aquest trajecte llarg entre el centre de la ciutat i una zona marginal que fa cinquanta anys havia estat l'estendard de l'economia uruguaiana, ja que allà hi estaven ubicades les famoses "neveres" (on es congelava la carn per exportar-la cap a l'Europa de la postguerra). Al col·legi ens até María Carmen García. Dos anys després, poc abans de la inauguració, ella recordava aquell dia de la meua arribada al centre, amb una càmera de vídeo, el trípod, trasbalsat després d'haver recorregut a peu la carretera anomenada Islas Canarias, un desert per on no passava pràcticament ningú: "¡Me alegra que en este tiempo, desde tu visita a nuestra Institución en 2007, el Proyecto que nos convoca haya ido ganando "aliento"! Recuerdo cuando llegaste casi agotado de caminar largas cuadras por el humilde barrio de esta Escuela Pública de Montevideo y sonrió al pensar ¡que vaya si ha madurado y dado frutos! Así que continuaremos regando el árbol..." Aquesta mestra conscienciada pel seu paper com a educadora viu i treballa en un barri problemàtic, el lloc on va nàixer, on ha pogut veure com desapareixia la població, o com s'empobria fins a extrems inconcebibles la que hi quedava.

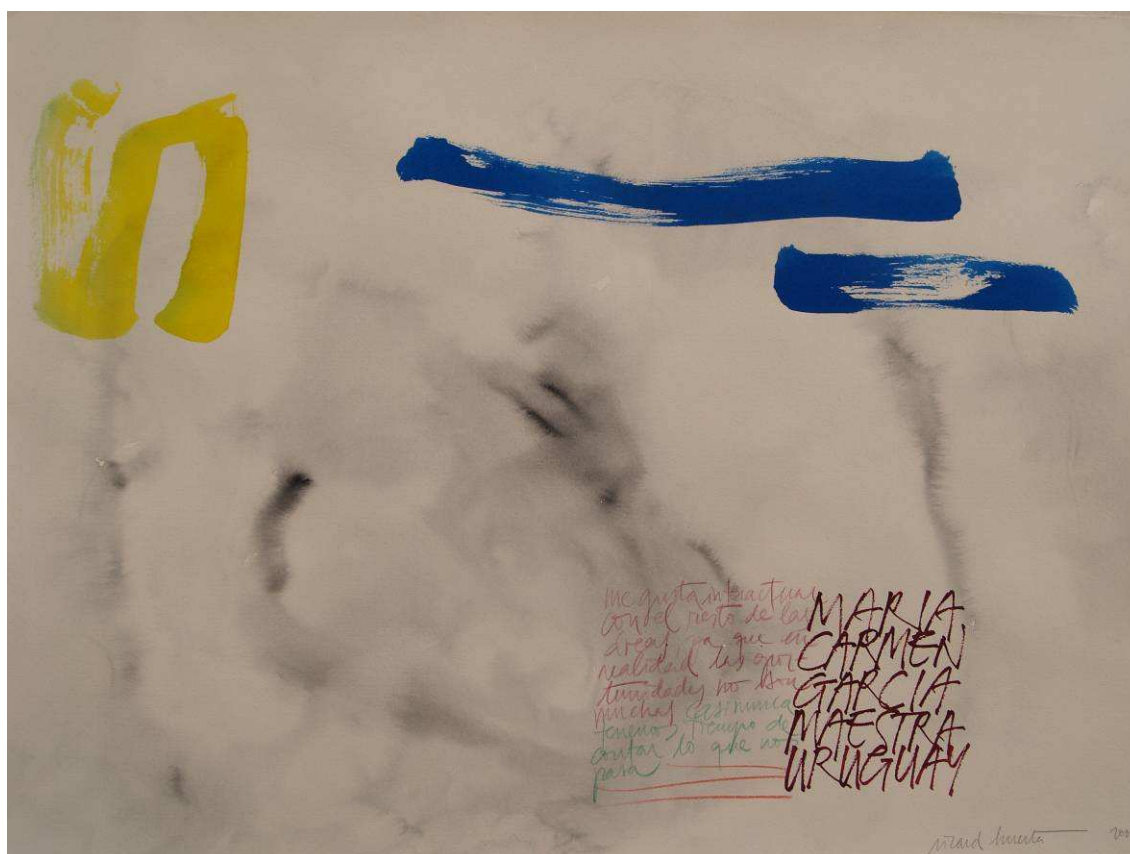

Fig.1. Pintura de la sèrie *Mujeres Maestras Uruguay* dedicada a María Carmen García.

Aquesta dona lluitadora ens parla a l'entrevista dels salaris miserables de les mestres en aquest país, un salari que no permet viure, i que solament serveix per acompanyar les entrades econòmiques del cap de família, que sol ser l'home. La majoria de mestres han de treballar huit hores al dia en classe, en dos torns de quatre hores, habitualment en col·legis diferents. Tot i el panorama desolador en el qual viuen, encara tenen energies per estimular cada dia amb entusiasme

el seu alumnat. I per reivindicar millores curriculars: “Me gusta interactuar con el resto de las áreas, ya que en realidad las oportunidades no son muchas” (...) “Casi nunca tenemos oportunidad de contar lo que nos pasa”.

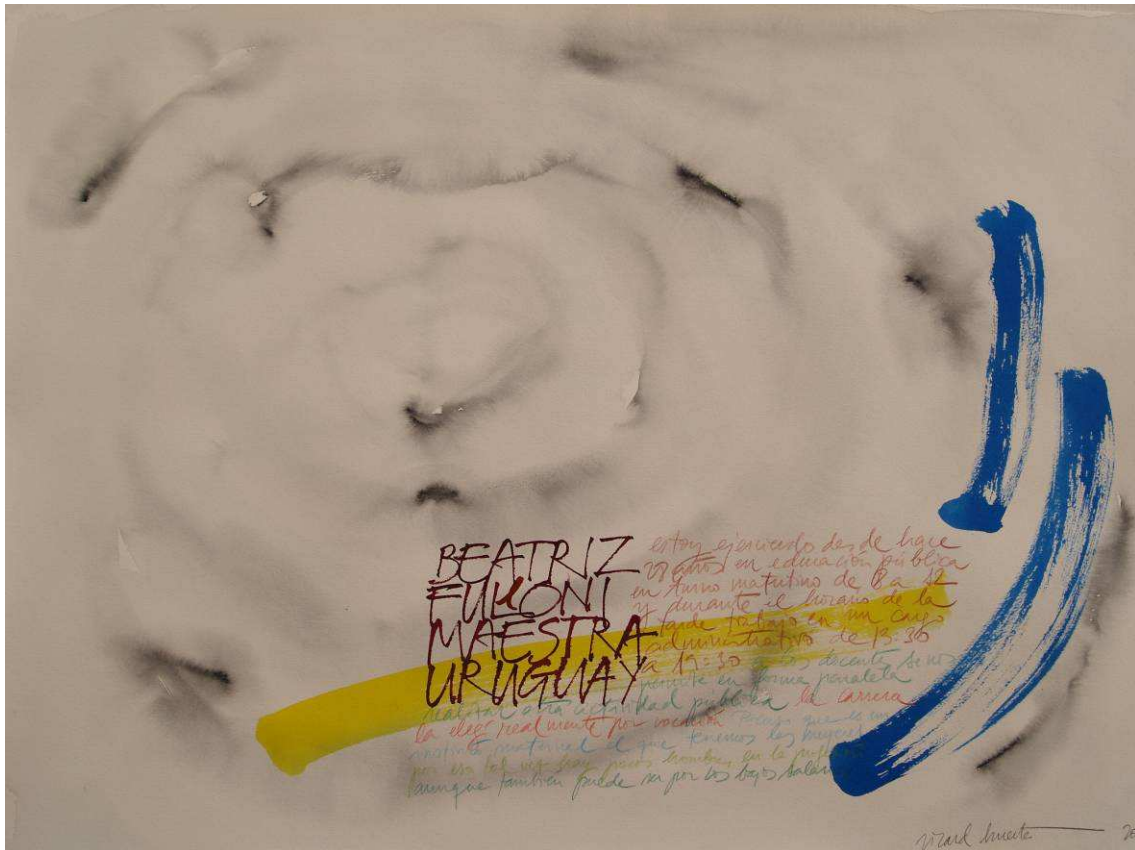

Fig. 2. Imatge de la sèrie representant a la mestra Beatriz Fulloni.

Una altra mestra del grup analitzat és Beatriz Fulloni. Relata en l'entrevista la seua experiència personal com a mestra que ha de compartir les tasques docents del matí amb una feina al ministeri de transports per la vesprada: “Estoy ejerciendo desde hace 28 años en educación pública en turno matutino de 8:00 h. a 12:00 h., y durante el horario de la tarde trabajo en un cargo administrativo de 13:30 h. a 19:30 h. A los docentes se nos permite en forma paralela realizar otra actividad pública (...) La carrera la elegí realmente por vocación (...) Pienso que es un instinto maternal el que tenemos las mujeres (...) Por eso tal vez hay pocos hombres en la profesión; aunque también puede deberse a los bajos salarios”.

L'esforç d'aquestes dones no és solament de tipus quasi assistencial (ens conten que en ocasions hi ha xiquets que només s'alimenten al menjador de l'escola), sinó que han de fer front, en les seues pròpies situacions personals i familiars, a la manca de temps que els pot deixar una dedicació completa a la docència.

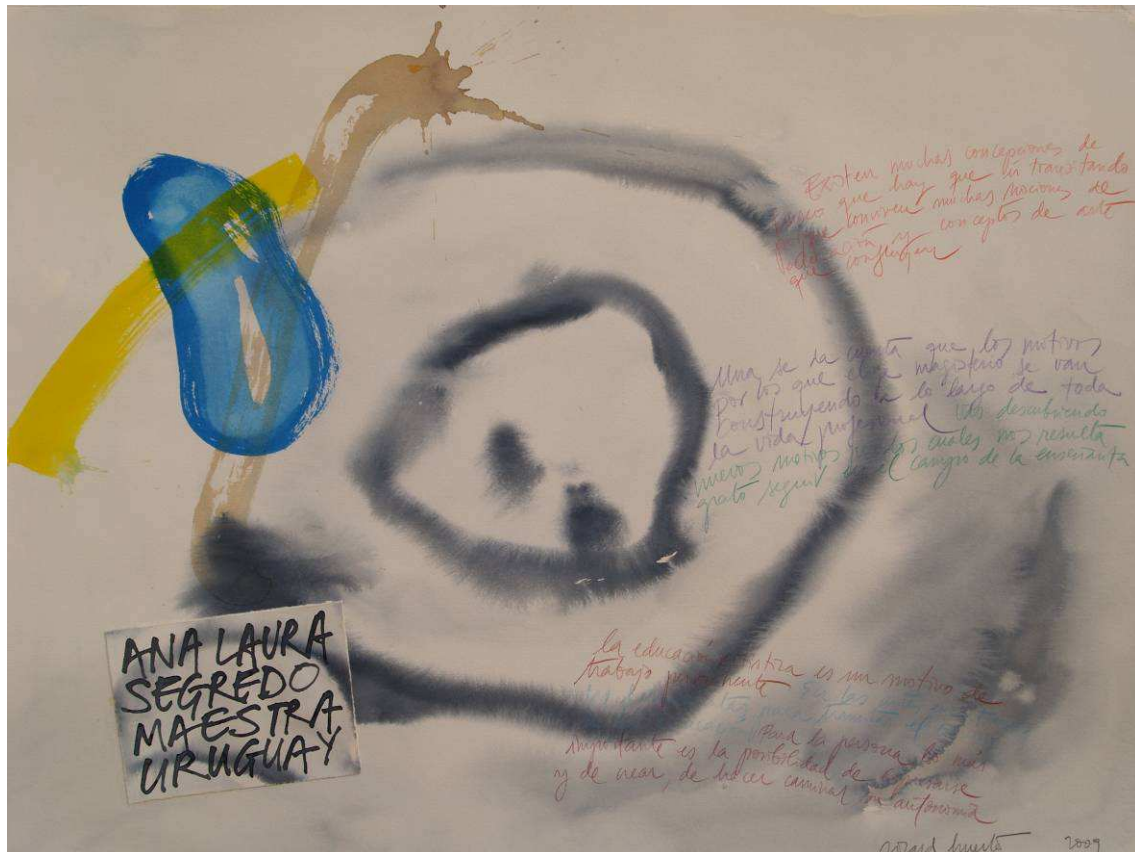

Fig. 3. Pintura de la sèrie homenatge a la mestra Ana Laura Segredo

Ens hem acostat als seus neguits i a les seues inquietuds mitjançant les entrevistes en vídeo. Ens parlen de la seua visió del món educatiu i també de les pròpies necessitats. Ana Laura Segredo, que treballa a un col·legi privat, encara que ubicat en un entorn deprimat (Ciudad Vieja), relata la seua trajectòria: *“Una se da cuenta que los motivos por los que elige magisterio se van construyendo a lo largo de toda la vida profesional. Vas descubriendo nuevos motivos por los cuales nos resulta grato seguir en el campo de la enseñanza (...) La educación artística es un motivo de trabajo permanente. Para la persona, lo más importante es la posibilidad de expresarse y de crear, de hacer caminar su autonomía”*.

Els treballs gràfics de la sèrie han estat realitzats a partir de les declaracions de les mestres, de l'observació en directe, ja que les hem conegudes personalment. Els colors gris i blau dominants tenen a veure amb el color de l'ambient de Montevideo (una ciutat trista i gris, almenys aparentment, però sobretot en hivern). Per a cada sèrie utilitzem un alfabet cal·ligràfic exclusiu, que en aquest cas ha estat plantejat des de les lletres majúscules.

La present investigació parteix metodològicament de l'estudi de casos, intentant un acostament entre l'escola i el museu mitjançant la creació artística. Ens introduïm en una temàtica de caire social que afecta tant el món de les dones i el seu desenvolupament professional com a l'entorn educatiu en què es mouen. El treball s'ha dut a terme en diferents països (Xile, Cuba, Bèlgica). Gestionem d'un criteri basat en interessos culturals i artístics, encara que també estan implicats factors emotius i humans. En art els sentiments compten, i en educació tendeixen a ser rellevants. Hem accedit a les opinions de les mestres, dones que ens transmeten les seves experiències i les seves necessitats. S'ha portat a terme un projecte artístic en el qual s'hi interpreten amb pintures, dibuixos i vídeos els anhels i les vivències de les mestres. Gràcies als seus relats hem conegut les dificultats de l'ofici d'ensenyar amb què s'enfronten, així com la urgència social que imprimeixen

a la pròpia tasca educativa. Reivindiquem, una vegada més, el paper de les mestres en el teixit social. En el cas del projecte *Dones Mestres* s'hi han integrat les creacions de l'artista, les de l'alumnat escolar, i els vídeos realitzats a les pròpies mestres. La producció resultant passa a convertir-se en una exposició. Com a artista i professional de l'educació artística, com a investigador i creador en arts visuals, incorpore una part de creació gràfica en els projectes de recerca. La vessant investigadora a través de les imatges constitueix un dels reptes més innovadors dins del panorama de la investigació en educació de les arts visuals (Hernández, 2006; Marín & Roldán, 2008).

El cas de l'Uruguai resulta especialment cridaner. Un país que pot presumir de tindre un sistema educatiu universal, laic i públic, està passant per una de les crisis més importants de la seva història. En els darrers anys s'han impulsat esforços ministerials per reconduir la situació (Plan Ceibal), però no resulta senzill. El que volem destacar és la important presència de les dones en algunes institucions de referència. La directora dels Departaments i Museus Pedagògics és una mestra (Marisa López), a qui també hem entrevistat. Les treballadores i responsables tant de la *Biblioteca Pedagògica Central*, com del *Museo Pedagógico* (ambdues institucions ubicades a Montevideo) són mestres. En les entrevistes ens parlen de les dificultats de portar endavant la tasca educativa quan els problemes de les famílies són pràcticament de subsistència.

Entre els professionals de la docència la majoria són dones. Pel fet de tractar-se d'un col·lectiu ampli i nombrós, a vegades es tendeix a oblidar que gràcies al conjunt de les dones mestres, les successives generacions rebem una formació tant a les escoles, com als instituts, i també a les universitats, als espais que entenem com a pròpiament educatius. Hem optat per incloure en la nostra investigació artística una aportació al reconeixement que mereix aquesta tasca docent del col·lectiu que representen les dones mestres. I hem decidit implementar aquesta investigació en base a resultats qualitius, molts dels quals s'han generat en forma d'imatges.

En cada espai expositiu es munten murals amb els dibuixos de l'alumnat dels col·legis que desitgen participar, a poder ser de centres que estan pròxims al lloc on es realitza la mostra. Amb això s'aconsegueixen diferents objectius:

- Integrar als col·legis en un muntatge expositiu artístic.
- Afavorir connexions entre sales d'art i centres educatius.
- Oferir a les mestres una activitat artística que tindrà repercussions a l'exterior
- Acostar a xiquets i xiquetes al món de l'art, mostrant en públic les seves produccions
- Atraure a nous públics al museu (especialment als familiars de l'alumnat)
- Involucrar de forma participativa a educadores, alumnat i famílies en una iniciativa de caire cultural i artístic.

Fig. 4. Per arrodonir les visions de l'artista i de les pròpies educadores, l'alumnat ha retratat a les seves mestres.

Dones Mestres indaga en la identitat de les docents, a partir de diferents mirades: la mirada de l'artista (com interpreta l'artista a les dones de qui ha après i continua aprenent, reflexionant des de la creació plàstica); la mirada de l'alumnat (com veuen i com interpreten els xiquets i les xiquetes a les seues mestres); la mirada de les pròpies mestres implicades (a partir d'entrevistes enregistrades en vídeo). Al llarg de les fases del projecte, bona part de les informacions que s'han transmès per Internet com a eix de contacte, degut a la separació geogràfica entre els actants.

La metodologia de les històries de vida opera en base a l'observació de les pròpies implicades, les vint-i-una mestres que treballen a diferents col·legis de Montevideo. El mostrari resultant és significatiu, amb representació d'estaments econòmics i àmbits socioculturals diferents. Les representacions en imatges de les mestres inclouen dibuixos, vídeos i instal·lacions, havent valorat molts dels elements de la cultura visual en la qual es desenvolupen les tasques docents d'aquestes mestres. Partint dels criteris dels estudis culturals, analitzem les singularitats del referent observat (la realitat social, cultural i econòmica de les mestres) des de diversos punts de vista. La investigació inclou tant la reflexió verbal com una sèrie de representacions de caire visual, que adquireixen un especial protagonisme. Si bé en un sentit d'orientació teòrica i metodològica ens trobem molt a prop de les aportacions dels autors que estan caracteritzant els estudis sobre cultura visual en educació artística (Duncum, 2008; Mirzoeff, 2003), també hem optat per donar un elevat protagonisme a les imatges com a mecanisme de recerca.

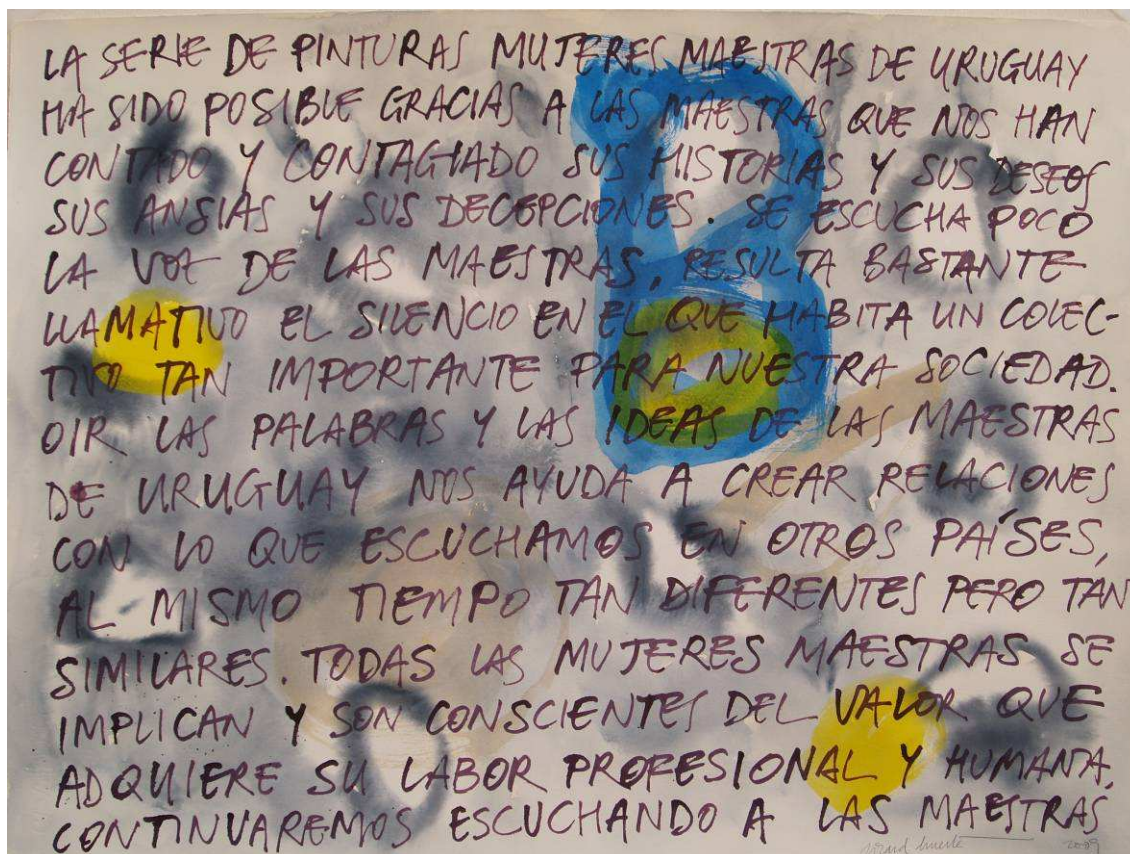

Fig. 5. Pintura amb text al·lusiú a la sèrie de les dones mestres de l'Uruguai.

El treball de camp es va iniciar l'any 2007 en els propis col·legis on treballen les mestres, mentre que el resultat i l'anàlisi de les darreres enquestes s'ha concretat a partir de l'exposició en 2009. Gràcies a l'experiència hem tingut l'oportunitat de recuperar les primeres indagacions, de manera que hi ha confluït els estaments que havien participat en la recerca: mestres, alumnat, centres, investigadors, i museu. Amb la participació dels col·legis aconseguim integrar als col·lectius dels centres educatius de la zona en un muntatge expositiu, afavorint una millor connexió entre la sala d'exposicions i el seu entorn. Intentem acostar als xiquets i les xiquetes a l'art, oferint al públic les seves produccions.

Ens ha sorprès positivament la gran llibertat amb què les mestres de l'Uruguai parlen dels seus problemes, de les condicions de treball, i del seu entorn immediat. En altres països hem comprovat que aquesta llibertat d'expressió queda condicionada tant per les situacions polítiques com pels propis silencis personals que pateixen les mestres. En base als resultats obtinguts, algunes de les qüestions que plantejem parteixen de les preguntes que fan les pròpies mestres entrevistades:

- La feminització de l'estament docent està directament vinculada a les baixes remuneracions salarials?
- Les dones mestres són vistes com a subjectes o pateixen un elevat grau d'invisibilització social?
- L'ofici d'ensenyar, tan vinculat a les dones, hauria de generar una imatge particular?

"Vestía una falda gris oscuro y una blusa blanca plisada y llevaba los cabellos grises recogidos atrás y parecía la maestra que en realidad había sido" (McCarthy, 2008, 152) Aquesta interpretació que fa de la imatge d'una mestra l'escriptor nord-americà podria acostar-nos al cas de l'Uruguai, ja que moltes mestres encara vesteixen una bata blanca. Els trets identificadors estan més marcats encara entre l'alumnat de primària dels col·legis públics (majoritaris al país) que

continua portant la *monya*, un llaç de color blau identificador. Els d'infantil vesteixen una bata grisa.

Fig. 6. La monya i la bata blanca representen l'alumnat de primària dels col·legis públics a l'Uruguai. Recentment també s'ha afegit la "ceibalita", un ordinador personal del Plan Ceibal ministerial.

Conclusions

El projecte *Dones Mestres* ens acostava als trets identitaris de les docents basant-nos en les històries de vida del professorat. L'activitat realitzada a Montevideo (Uruguai) es va centrar en els casos analitzats de vint-i-una mestres a les quals vam conèixer, observar, enregistrar en vídeo, i posteriorment retratar en forma de pintures. Tant la mirada de l'artista com les veus de les pròpies mestres, juntament amb els dibuixos que havia realitzat el seu alumnat en retratar-les, van estar exposats a la sala *Al Pie de la Muralla* durant 2009. Pensem que aquest model d'aproximació als itineraris vitals de les protagonistes encaixa en el marc de referència dels estudis culturals, tot adscriuint-nos a la metodologia de les narratives. La nostra aposta té molt en compte el resultat visual, ja que la producció d'imatges enllaça amb els paràmetres procedimentals de l'educació en arts visuals.

Amb aquest iniciativa pretenem acostar els museus al professorat i l'alumnat dels centres educatius, provocant connexions basades en les seves pròpies produccions artístiques. L'anàlisi i la reflexió els fem des de i a través la imatge, creant les nostres pròpies imatges, relatant el nostre propi discurs visual. Ho fem des de la perspectiva de l'educació artística per tractar-se d'un entorn porós, la qual cosa permet acollir els nous paràmetres que ofereix la cultura visual. També és adequada en virtut d'una tradició que li és pròpia: la manipulació d'elements visuals a partir dels processos creatius. Les aportacions que plantegem estan centrades en la figura dels educadors.

Fig. 7. L'anell de l'abella inscrita en un hexàgon és el símbol identificador de les mestres a l'Uruguai. Una marca professional, però també de gènere.

Els resultats de la investigació permeten revisitar la realitat docent a l'Uruguai, de la qual podem destacar que:

- El col·lectiu docent és un estrat professional àmpliament feminitzat
- Les mestres mantenen a l'àmbit uruguaià un respecte social
- Es tracta d'una tasca poc remunerada
- Les mestres entrevistades assumeixen jornades laborals superiors a 8 hores diàries (en molts casos alternant centres diferents)
- La societat uruguaiana articula una tradició basada en importants fites socials, encara que la realitat econòmica actual del país és dolenta, generant àmplies capes de pobresa i d'altres problemàtiques no resoltes.

Bibliografia

Duncum, P. (2008) "Holding Aesthetics and Ideology in Tension", *Studies in Art Education*, vol 49 (2), pp. 122-135.

Goodson, I., ed. (2004) *Historias de vida del profesorado*, Barcelona, Octaedro

Hernández, F. (2006) "Campos, temas y metodologías para la investigación relacionada con las artes", Gómez et alt. *Bases para un debate sobre investigación artística*, Madrid, MEC

Huerta, R. (2002) "Euromedia Project: enseñando los medios en secundaria" en *Comunicar* n° 18, págs. 157-161.

Huerta, R. (2003): "Los medios en educación artística", en *actas del Congreso Iberoamericano de Comunicación y Educación*, Universidad de Huelva, pp. 395.

Huerta, R. (2005): *Apaga-la!*. València, Institució Alfons el Magnànim.

Huerta, R. (2009) "Mirarse como maestras: sistemas identitarios. La formación de docentes en educación artística a través el video", J. Beltrán (coord) Escenarios de Innovación: Educación y cultura común, Alzira, Germania, pp. 139-154.

Juanola, R. (1995) "Educar para salvaguardar", Surroca, J. (coord.) Museo y Escuela, Girona, Universitat de Girona.

McCarthy, C. (2008) Todos los hermosos caballos, Buenos Aires, DeBolsillo.

Marín R., J. Roldán (2008) "Imágenes de las miradas en el museo.", Huerta & De la Calle Espacios estimulantes. Investigar en educación y en museos, València, PUV, pp. 97-110.

Mirzoeff, N. (2003) Una introducción a la Cultura Visual, Barcelona, Octaedro.